

Aspectes socioculturals de la immigració marroquina a Espanya: la família, l'islam. La segona generació

TERESA LOSADA CAMPO
Associació Bayt Al-Thaqafa

95

1. INTRODUCCIÓ. ORIGEN SOCIOCULTURAL DE LA FAMÍLIA EXTENSA

Per arribar a comprendre realment la família immigrant àrab a Espanya cal tenir en compte les característiques socials anteriors a l'emigració que la predisposen a tal o tal tipus de pràctica o estratègia. Un breu vol històric ens permetrà situar-nos en els orígens.

L'estructura endògama de la família tradicional arrela abans de l'islam i més tard es generalitza en el món àrab i magrebí com a mitjà funcional per impedir a aliens apropiarse dels béns de la comunitat familiar. L'observació històrica i sociològica mostra que aquesta forma d'organització social i familiar concerneix una àrea geogràfica de civilitzacions del Mediterrani. Les tradicions de la vida comunitària –família extensa– a les ciutats i el clan a les zones rurals han contribuït a mantenir de generació en generació una forma d'organització familiar de tipus patriarcal i endògam que avui continua vigent.

Aquest tipus de família impera malgrat totes les transformacions i no hem d'oblidar que la majoria d'adults van ser educats en aquest quadre familiar i que en els processos actuals de canvi és difícil trobar el límit entre el que és tradicional i modern.

2. EL CONCEPTE DE FAMÍLIA

El concepte de família –*aila*– en el seu significat tradicional recobreix una entitat social molt més àmplia que en la societat occidental. Aquesta estructura s'estén a tota parentela i implica l'existència d'una forma de relacions específiques, un estil de vinculacions particulars entre el grup familiar.¹

1. *La famille*. La Grande Encyclopedie du Maroc. Vol. 1. Rabar, 1989, pàg. 157-165.

El mot *aila* connota l'acció de subvenir a les necessitats d'un individu o d'un grup. Semànticament, *aila* es refereix a un grup d'individus units per llaços familiars, és a dir, units per produir i consumir en comú. Aquest sistema constitueix una realitat que es pot observar encara a les zones rurals en què tots els membres de la família, fins i tot els nens, participen en activitats que asseguren la subsistència del grup familiar. La unitat es basa en la família extensa: els seus membres viuen, produeixen i consumeixen en conjunt. La família és governada per una jerarquia estricta en la qual cada membre té un paper, segons l'edat i el sexe. En aquesta estructura la dona actua en segon pla, sobretot al principi de la seva vida matrimonial. La seva condició evoluciona quan té fills i quan es constitueix com a mestressa de casa seva.

El terme *ursa* és d'ús més freqüent i designa la família nuclear. Existeix una realitat sociològica i familiar recent correlativa a una evolució òbvia i evident. La família marroquina està en una fase de transició, encara que viuen davant per davant famílies tradicionals, que observen amb molt rigor els ritus i els costums, i famílies que s'obren a maneres de viure i de pensament diferents.

La societat magrebina coneix avui un nombre de canvis i mutacions a causa de:

- l'accés de la dona al treball retribuït i a la vida pública
- el procés d'industrialització
- l'èxode rural
- els impactes dels mitjans de comunicació

Aquests canvis han fet emergir famílies «modernes» que es distingeixen del tipus tradicional per la forma de «l'hàbitat», les relacions interfamiliars i els models de referència; però, al mateix temps, la família tradicional continua a l'ordre del dia.

Tot progrés i evolució estaran sempre tenallats mentre les lleis marroquines sobre el divorci es basin en el repudi unilateral de la dona per part del marit i en la poligàmia com a dret de l'home. La discordança entre els fets i les normes s'intensifica amb relació a l'estatut de la dona.

3. LA FAMÍLIA I L'ISLAM A LA NOSTRA SOCIETAT

La llei fonamental que dona forma a la societat àrab musulmana és el Corà, que presta molta atenció a les relacions individuals i familiars que han de regir en tots els membres de l'*umma* –comunitat extraterritorial que formen tots els musulmans.² Així, doncs, la religió, la família i la comunitat són els tres pilars bàsics de la cohesió social.

2. MARTÍN MUÑOZ, Gema. «Del Corán a los códigos de la familia». A: África-América Latina. Cuadernos, 9. Madrid: 1992 (pàg. 34-38).

L'islam és religió i llei alhora i regeix les relacions del creient en el pla moral, econòmic i polític, centrades en el Corà. Les prescripcions coràniques són al mateix temps d'ordre espiritual i material.

Cal començar a considerar l'islam no com un fet perifèric. Quan allò provisorí es fa durable, l'espai cultural tancat i desubicat progressivament ha de transformar-se en un espai cultural a la societat d'acollida. Aquesta extrapolarció no és unilateral: la societat autòctona ha de canviar la mirada davant d'una població que no està de pas. Els immigrants s'han organitzat creant xarxes de solidaritat. Instal·len botigues on es ven la carn lícita per al consum. La vida s'estructura a l'entorn de la mesquita, símbol d'un grup reconstruït, de la seva unió amb l'*umma*. En les situacions d'exili funciona com a lloc d'autoafirmació, fa recobrar el sentit de la vida i dona al grup d'homes adults la seguretat del seu paper tradicional, que està en crisi per l'emancipació dels fills i els nous papers de la dona en l'entorn social.³

Les famílies es recomponen d'una manera ràpida. El tancament de fronteres fa desaparèixer qualsevol intenció de tornar i augmenta l'atracció religiosa, encoratjada pel vent de l'islam que bufa a tot Europa.

4. EL PAS DE LA SOCIETAT D'ORIGEN A LA SOCIETAT D'ACOLLIDA

En arribar al país d'acollida, la família ha de reinventar la vida diària, habitar-se als nous costums, adaptar-se a una nova distribució de l'espai ambiental. La vida comunitària en el si de la família extensa queda reemplaçada per un «cara a cara» de marit i muller. La família s'esforça per conciliar les seves tradicions amb els codis de conducta de la nova situació, variant les respostes d'acord amb el nivell cultural, educatiu i d'aspiracions. L'evolució es fa segons la vivència tinguda en el país de procedència en la qual influeix el medi social, l'edat i la vida en zona rural o urbana.

La família marroquina, en el decurs de la seva estada al nostre país, es veu confrontada a pràctiques socials diferents que l'empenyen a modificar costums i opinions. Es pot qualificar aquest canvi com a modernització? El concepte de modernització no significa assimilació integral, sinó procés de préstecs d'elements de la vida cultural i material de cada grup en presència. Sens dubte, *el model familiar es transforma*. Això es palpa a la segona generació. En el país d'origen, en el context tradicional, les persones es casen en funció dels interessos de les seves famílies; aquí aquesta norma comença a esquarterar-se, els joves escullen el cònjuge en funció de les seves exigències personals.

La família tradicional, que com hem vist es caracteritza per la cohabitació sota el mateix sostre de tota la descendència paterna, on tot es comparteix, se

3. CESARI, Jocelyne. «Catégories identitaires des musulmans à Marseille». *Migrations et Société*, 5-6. París: 1987. DASSETO, Felice. «Euroislam?». A: *El País*, 20 de juny de 1990.

substitueix per la responsabilitat conjugal; les decisions les prenen els pares i la parella aquí guanya en independència i maduresa.

Aquesta situació nova tant per a l'home com per a la dona aporta formes diferents de funcionament; la dona/mare pren cada vegada més compromís gràcies a l'absència del clan i li toca fer la relació entre la família i l'exterior, un paper que era exclusivament masculí a les societats tradicionals del Marroc. El canvi de la família patrilínea a la conjugal guanya en participació i col·laboració, que es fa més evident quan la dona és més jove, però sempre es resisteix a la ruptura⁴ de la protecció de la família extensa, que es beneficia d'una solidaritat organitzada que es manifesta a través d'un control social col·lectiu estricte i rigorós. En el país d'acollida la trobada dels nuclis familiars de la mateixa ètnia ajuda a remeiar la nostàlgia i a reconstruir el quadre original.

La immigració allunya de la pertinença a la terra i al grup, disloca el control social a causa de l'absència dels grans i fa els fonaments de la família nuclear. La dona guanya autonomia, poder i llibertat i eixampla l'esfera de la seva influència. Aquesta evolució és gairebé invisible en la integració de la família marroquina en el cercle públic. La desintegració del funcionament tradicional permet la seva adaptació a la societat receptora. El cost més dolorós és moltes vegades per al pare, ja que la seva imatge de «cap» i portaveu de la llei a la família i al grup es redueix força perquè mares i filles s'articulen al voltant d'un eix que manifesta posicions d'emancipació personal i de retrocés progressiu de la supremacia masculina i, encara que no sigui la tendència general, això es reforça significativament i, en prou casos, després de dolorosos esdeveniments, però sempre la ruptura es porta pas a pas i el risc és calculat.

Cal afegir, tanmateix, que aquest fet tangible i visible contrasta i desentona amb el suspens i l'estancament d'algunes famílies rifenyes que extrapolen les seves tradicions sense deixar lloc al canvi i al progrés en el nou àmbit social.⁵ Al Rif la dona ha tingut sempre un paper secundari imposat sempre per una societat patriarcal que la confien a la casa i a les quatre parets de la llar.

L'evolució que està fent, doncs, la família immigrant marroquina es podria descriure des de l'angle d'una dialèctica entre la família nuclear i la família extensa.

5. EXPRESSIONS DE LA NEOETNOLOGIA: L'ISLAM

Espanya té un passat molt florent de presència musulmana i, en canvi, un percentatge recent molt baix de musulmans si es compara amb altres països de la Unió Europea. La raó és que la integració és la font principal que

4. MOZOUZ, Mohamed. *Les Marocains en Ile-de-France*. París: CIEMI L'Harmattan, 1990 (pàg. 91 i sq.).

5. NABORNA REINA, Luis Miguel. *Marroquíes en Viladecans*. Viladecans-Barcelona: Ajuntament de Viladecans, 1993 (pàg. 109 i sq.).

nodreix l'islam occidental. Unes dues-centes mil persones formen l'islam espanyol davant dels sis milions de l'islam europeu.

La immigració de milers de treballadors procedents del món àrab musulmà ens torna a posar en contacte amb l'islam des de finals dels anys 1968-1969.

Un total de dos-cents mil⁶ musulmans viuen a Espanya procedents del Magrib, l'Àfrica subsahariana, el sud-est asiàtic i l'Orient Mitjà. La majoria són immigrants i, entre aquests, el bloc majoritari el formen els marroquins.

Encara que el nombre de musulmans és baix, l'islam a Espanya es distingeix d'altres comunitats europees per un tarannà espacial propi:⁷ els nou segles de convivència entre hispànics i àrabs (711-1609) constitueix una empremta psicològica que es manté viva pel continu record de l'Al-Andalus, símbol de l'esplendor màxima de la civilització musulmana en el món i de la nostàlgia i l'enyorança de «retorn a la pàtria perduda».

A banda d'un petit nombre de pakistanesos i afganesos, així com d'uns dos mil iranians que van arribar com a conseqüència de la revolució de Khomeini, que són d'herència xií, l'islam a Espanya és de tendència sunnita.

Les comunitats musulmanes a Espanya actualment formen una gamma variada, de la qual intentarem fer una aproximació:

- immigrants
- musulmans nacionalitzats
- neomusulmans
- altres comunitats no reconegudes oficialment, com la Missió Ahmadiya i els Bahais

L'islam és present a Espanya majoritàriament per capes socials marginades dels diferents països d'origen d'on provenen els immigrants. Un factor important en l'emergència de l'islam és la llei anomenada d'estrangeria, promulgada el 1985, ja que la reacció immediata és l'agrupació familiar. L'immigrant porta la seva família i, en abandonar l'anar i venir, canvia les seves pràctiques socials. Els immigrants s'han organitzat, com he dit, creant xarxes de solidaritat, instal·len carnisseries *halal*, la vida s'estructura al voltant de la mesquita. Hi ha un centenar d'oratoris, sales de reunió, locals on se celebren les festes i escoles on els nens estudien el Corà.

6. EXPRESSIONS DE L'ISLAM

L'islam «trasplantat», segons l'expressió de Felice Dassetto, significa que els musulmans que viuen a Europa no han desplaçat aquí la seva religió sinó

6. LOSADA CAMPO, Teresa. «Islam, inmigración e inserción en Europa». A: *Itinera*. Anales de la Fundación Paulino Torras, 1989-1990. Barcelona: 1991 (pàg. 142-145).

7. GALINDO, Emilio. «Crear un nuevo Al-Andalus». A: *Pliegos de Encuentro Islamo-Cristiano*, 1. Madrid: 1982.

que tracten de viure-la en un context completament nou. Seria un error considerar els musulmans com una realitat monolítica. Els musulmans que són a Espanya procedeixen de diversos paisatges geogràfics.⁸ I en el nostre sòl viuen l'experiència de la seva universitat: marroquins, pakistanesos, senegalesos, egipcis...

Si nosaltres percebem unes expressions religioses diferents de les que coneixiem, són també expressions noves per als mateixos musulmans. Hi ha persones que viuen la seva fe en el marc de la vida privada. Hi ha formes que són més possibles aquí que en els països d'origen, pel fet que aquí hem separat la religió de l'Estat.

Una altra forma és la visibilitat d'aquest islam amb les mesquites, el gran lloc de preferència de l'islam. Fa vint anys, entre Palerm i Estocolm hi havia de vint a trenta mesquites, avui n'hi ha més de dues mil; en vint anys s'ha creat una infraestructura impressionant. Aquesta manifestació de l'islam també es canalitza a través de les carnisseries *halal*, botigues ètniques que multipliquen la sonoritat islàmica.

Aquest islam tracta de regular conductes diàries, el dia a dia, perquè l'islam és una manera de viure —recordem el fet del vel islàmic.

L'islam fa la seva aparició pública amb una gran varietat d'expressions. A l'islam espanyol es poden distingir diversos grups: Federació Espanyola d'Entitats Religioses Islàmiques i Unió de Comunitats Islàmiques d'Espanya. Al costat d'aquestes associacions hi ha un islam autòcton d'espanyols convertits, sobretot a Andalusia. En aquests grups també hi ha persones de països àrabs, però la majoria estan formats per individus convertits a l'islam des dels anys vuitanta.

A tot Andalusia el nombre de musulmans és d'unes sis mil persones i tenen catorze associacions, de les quals la meitat són a Granada.⁹ Per què Andalusia és la Meca de l'associacionisme musulmà si els musulmans estan en un altre lloc?

Tot aquest islam que acabem d'esbossar té poc o res a veure amb els immigrants musulmans. Aquestes associacions i comunitats abasten el col·lectiu musulmà més ben situat professionalment i socialment. La immigració es manté al marge de l'islam oficial de la Comissió Islàmica d'Espanya. El mapa d'associacions islàmiques coincideix molt poc amb el de la immigració musulmana. Cal indicar que l'associacionisme immigrant és molt feble, tant en el camp laboral com en el religiós, encara que la tendència s'inclina més pel darrer aspecte.

A l'empara de la Llei orgànica 7/1980, de 5 de juliol, de llibertat religiosa, existeix legalment un islam a Espanya (publicada el 24 de juliol de 1980 en el

8. DASSETTO, Felice. «L'islam com a nou element de la cultura europea». A: Segones Jornades sobre l'Europa dels Anys 90. Girona-Barcelona: Patronat Català Pro Europa, 1991 (pàg. 39-60).

9. ALONSO, Emilia. «De las Taifas a la Federación». A: *Pliegos de Encuentro Islamo-Cristiano*, 222. Madrid: 1990.

Boletín Oficial del Estado). En l'article 8 es determina la creació en el Ministeri de Justícia d'una comissió assessora de caràcter estable; entre les seves competències hi ha l'estudi, l'informe i la proposta per a la preparació d'acords o convenis de cooperació (article 7).

L'Estat, tenint en compte les creences religioses existents a la societat espanyola, establirà, si escau, acords o convenis de cooperació amb les esglésies, confessions o comunitats religioses, inscrites en el registre que pel seu àmbit i nombre de creients hagin assolit un *arrelament notori a Espanya*. L'Associació Musulmana a Espanya, el 25 d'abril de 1989, presenta al Ministeri de Justícia la declaració de l'islam a Espanya com a religió de notori arrelament i el 14 de juliol de 1989 la Comissió Assessora va declarar per unanimitat la religió islàmica com d'arrelament notori i, alhora, se'n demana un interlocutor únic. Per això, es va formar la Federació d'Entitats Religioses Islàmiques el 17 de setembre de 1989, tot seguit es va inscriure la Unió de Comunitats Islàmiques d'Espanya el 19 de febrer de 1991, i finalment, el 19 de febrer de 1992, es va formar oficialment per a les dues federacions inscrites en el Registre d'entitats religioses del Ministeri de Justícia la Comissió Islàmica d'Espanya, els representants legals de la qual van subscriure un acord de cooperació el 28 d'abril de 1992.

S'hi tracten assumptes per als ciutadans de religió islàmica: mesquites i llocs de culte, dirigents religiosos i imans, educació i ensenyament islàmic... En un any com el 1992 es torna als musulmans el Segon Estatut Jurídic. El primer acaba amb la caiguda del Regne de Granada el 1492, però, a diferència d'aquells mudèjars, aquests grups de persones no necessiten cap concessió especial ni segellar cap pacte per seguir la seva religió.¹⁰ Vivim en una societat que es declara laica, per tant ningú no necessita cap pacte per seguir la seva religió. El que sí és cert és que, com aquelles comunitats de mudèjars, aquests nous col·lectius viuen sota sospita, desperten recel i causen intranquil·litat.

No es pot afirmar que en la legislació d'estrangeria o en la pràctica administrativa espanyola¹¹ puguin detectar-se trets o gestos que manifestin una discriminació per motius religiosos. Ni tan sols es pot parlar d'un tracte diferenciat pel fet de pertànyer a l'islam; al contrari, els articles 23 i 18 de la Llei donen prerrogatives als iberoamericans, portuguesos, filipins, andorrans, sefardites i gibraltarencs.

El que sí és cert és que la llei islàmica, quant a dret familiar, no s'aplicarà si hi ha alguna incompatibilitat entre les seves disposicions i els principis fonamentals de l'ordenament jurídic; «l'excepció d'ordre públic» s'ha consagrat a

10. CARMONA GONZÁLEZ, Alfonso. «Los nuevos mudéjares. La *sharia* y los musulmanes en sociedades no islámicas». Conferència pronunciada en el Simposium sobre el islam en España y en la Unión Europea. El Escorial: 3-6 de març de 1993.

11. ADROHER, Salomé. «Situación en España de los inmigrantes procedentes de países de mayoría musulmana». A: *Cuadernos de Acción Social*, 5. Madrid: 1985 (pàg. 69-82).

tots els sistemes jurídics, com a mecanisme de salvaguarda d'un mínim de congruència.

La Federació que es va crear a Espanya per dur a terme la negociació amb l'islam és poc representativa dels musulmans de base perquè hi havia pressa per arribar a solucions. Quan aquests assumptes es tracten solament per la política no acaben d'anar bé, ja que a la política no hi ha temps llargs, hi ha pressa d'arribar a conclusions en poc temps i no hi tenen lloc els espais de reflexió.

Perquè l'islam sigui conegut cal que els estudis es desenvolupin i es promocionin. El fet que la representació oficial que se li va atorgar quedi en una façana aparent pel seu poc significat, afavoreix estereotips que no fan cap distinció entre l'islam i el fet musulmà a Espanya, les seves manifestacions, les peculiaritats i les especificitats.

102

7. LA SEGONA GENERACIÓ DE MARROQUINS A ESPANYA

La immigració internacional ja no es pot considerar com un fenomen secundari i transitori, sinó que és un factor de transformació i renovació del paisatge cultural, social i polític dels nostres grups.

En el decurs dels últims anys s'assisteix al canvi d'una immigració de treball a una immigració d'instal·lació. La immigració econòmica masculina cedeix el pas a la immigració familiar.

El final d'una immigració d'homes sols, disposats a establir-se de manera permanent fa néixer un nou rostre i una nova composició interna. Com hem d'acarar la nova realitat?

Actualment hi ha un nombre considerable de joves que són fills de la immigració. N'hi ha molts que han nascut aquí; d'altres han vingut amb una edat molt curta i engrosseixen la *segona generació*, anomenada també *generació zero*, amb una formació a cavall entre dues cultures, confrontats a dues realitats oposades, conflictives i sovint negatives. La identitat que els seus pares els proposen està despenjada amb relació a la vida.

La religió s'evoca d'una manera ambigua i, sovint, contrastada. Les noies senten en el si de la seva família una situació rígida i bloquejadora amb relació a les seves companyes d'escola amb qui viuen en contínua referència. Els joves de la segona generació viuen en dos universos: el de la família i el de la societat d'acollida. S'enfronten a contradiccions: un enfrontament viscut amb els pares que volen mantenir les tradicions del país i no comprenen l'evolució dels fills. En el si de la família es percep el conflicte que resulta del canvi de vida, el jove se sent atret per la societat d'acollida i aquesta, alhora, li torna la indiferència pel fet de ser estranger.

El terme utilitzat de *segona generació*, tenint en compte que no han patit cap transvasament, és contradictori. Afirmar avui que pertanyen al teixit de la societat espanyola semblaria evident. Això significa que la nostra societat ha integrat els nascuts o vinguts amb una edat curta. Hauríem de treure l'etiqueta

d'immigrat i veure'ls com una generació de les nostres. Les noies no vesteixen, ni pensen, ni actuen com les seves mares. Els fills no tenen cap intenció de fer un paper social, polític, econòmic o cultural, com ho van fer els seus pares, i la seva estabilització els fa membres de la comunitat local.

De la capacitat de conciliació entre els «tres sabers» que vehiculen la cultura –família, escola i espai social– dependrà que aquesta generació no sigui una generació híbrida. Amb l'aparició d'aquesta generació els comportaments d'aquests joves s'aproximen a la societat d'acollida en termes de fecunditat o estils de vida; i *cal pensar que la pràctica de l'islam segueixi la mateixa evolució*.

És important l'acceptació ja que, a mesura que l'exclusió avança, es ferma més la identitat de caràcter religiós. Quan s'estableix un diàleg, la conciliació entre la ciutadania i l'islam es fa visible i afectiva.

El sedentarisme és irreversible i caldrà tenir en compte la vida d'aquests homes i aquestes dones en una societat no islàmica, arribats des del Magrib fins al Pakistan i amb tradicions diferents.

Les comunitats musulmanes residents a Europa s'han d'estructurar a partir de realitats noves. Podem pensar, per exemple, en l'educació corànica dels seus fills. Aquests desconeixen la llengua àrab: la llengua del Corà. Podran recórrer a la del país d'acollida? L'islam ortodox no ho accepta. Cap on s'orientarà l'islam a Espanya o l'islam d'Espanya? Potser és aviat per perfilar-ne el futur i el lloc en la nostra societat, paradoxa del futur de l'islam europeu en un gran esdeveniment de la civilització originat per aquest grup d'immigrants parcialment desarrelats o a la recerca d'un lloc on establir novament les seves arrels. El desenvolupament d'aquest islam trasplantat es troba en una fase inicial i inacabada. Es troba en mans d'individus i famílies sotmesos a la prova de foc del canvi social i cultural que implica qualsevol moviment migratori.

Amb les pràctiques religioses extrapolen l'islam del país d'origen, signe de permanència. Els intercanvis de persones no cessen. Hi ha un transvasament matrimonial continu, que és un dels factors d'estabilització del grup. I, paral·lelament, la instal·lació crea un corrent conservador i de regressió als orígens.

A partir de 1987-1988 es percep la transformació d'identitat i augmenta el nombre d'associacions islàmiques.

L'islam dels joves de la segona generació encara no s'ha definit. En general, no rebutgen la seva cultura ni la seva religió, però l'adapten a la seva nova situació. L'accent es posa en les pràctiques exteriors: el ramadà i altres festes. El matrimoni continua sent un assumpte dels pares, encara que els agradaria tenir més flexibilitat. En un primer moment giren cap a occident, però més tard tornen cap al seu origen.

Amb la segona generació es reactiven els mites¹² i torna a despertar en el nostre inconscient l'imaginari sobre l'islam. Cal tenir en compte que aquests

103

12. KHADDER, Bichara. «L'immigration maghrébine en Europe: une synthèse». A: CERMAC, 99-100. Bèlgica: 1993.

joves mostren capacitat d'integració i d'entrar en la modernitat i, per tant, per a les nostres societats constitueixen una doble amenaça: l'amenaça social perquè no volen quedar relegats a un estatut d'inferioritat i l'amenaça nacional d'entrar a la modernitat sense identificar-se amb la nació espanyola. No són immigrants perquè han nascut aquí, ni estrangers perquè tenen la nacionalitat espanyola, però se senten socialment exclosos. El rebuig a l'alteritat s'acompanya d'un menyspreu per la cultura i la religió.

Hi ha diversos islams en terra espanyola, sobresurt un islam instal·lat, segons la frase de Remy Levau, és a dir, compromès amb un procés de racionalització religiosa, cada cop més orientat a una vivència privada i impregnat dels valors en vigor a les societats occidentals.

Aquests joves que s'acosten als nostres comportaments i estils de vida, seran capaços de produir i crear un discurs propi? Sabran desvincular-se dels seus centres? Actualment, l'islam evoluciona i reproduïx la trajectòria dels països d'origen.

Què se'n farà, de l'islam dels joves de segona generació? On es formaran? El Govern espanyol hauria de confiar a interlocutors nacionals la gestió de l'islam en el seu propi sòl i cap aquí haurien d'orientar-se sociòlegs, polítics, orientalistes i religiosos per avançar en el debat i en les proposicions.

L'islam es fa visible des de fa una dècada. Està en procés de construcció i és una novetat per a la qual no hi ha una solució instantània. La transició d'una generació a una altra serà crucial per al futur de la religió musulmana a Espanya.

La integració de la població marroquina a Espanya demana esforços concrets per eliminar discriminacions econòmiques, socials i culturals. Els mitjans d'integració són relativament simples i es poden reduir a cinc:

- 1) igualtat de tracte amb els nacionals
- 2) accés a la nacionalització
- 3) polítiques socials d'habitatge, ocupació i formació per tenir igualtat d'oportunitats
- 4) lluita contra les discriminacions canalitzades pel dret civil, administratiu i penal
- 5) dret al vot

La interacció demana actuacions diverses i globals, per la qual cosa convé desenvolupar polítiques que mobilitzin accions culturals, socials i polítiques.

El mètode pedagògic de la comunicació intercultural no es pot reduir a una comparació de cultures en contacte. No s'ha de comparar, sinó que s'ha d'analitzar les diferències. La comparació estableix una oposició; l'anàlisi, no. L'entitat «els àrabs» se sosté per una altra entitat, «els espanyols». Aquesta homogeneïtat és el que cal explorar. Un procés semblant fa emergir la diversitat i desplaça la diferència.

L'objectiu d'aquesta pedagogia no és el de definir les cultures en presència, sinó el d'arribar a un procés d'elaboració i de transformació de les identi-

tats culturals. Cap cultura no està acabada, totes pateixen un procés d'incorporació, de modificació i d'abandó.

En tota relació interètnica hi ha convergències i divergències i això ens fa considerar que els elements culturals es traslladen i es desplacen de generació en generació.